

Μια ζωή με την ελληνική φιλοσοφία¹

Αξιότιμα μέλη του Πανεπιστημίου, κυρίες και κύριοι

Η αναγόρευσή μου σε Επίτιμο Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Κρήτης με γεμίζει χαρά και υπερηφάνεια. Αποτελεί για μένα τεράστια τιμή και ευχαρίστηση. Μου είναι σχεδόν αδύνατο να εκφράσω στη σύντομη ομιλία μου την ευγνωμοσύνη μου για τη μεγάλη τιμή που μου περιποιείτε. Κατ' αρχάς, να σας διαβεβαιώσω ότι είμαι εξαιρετικά συγκινημένος και χαρούμενος για την υποδοχή μου στο εξαιρετο αυτό ίδρυμα γνώσης. Το Πανεπιστήμιο της Κρήτης μπορεί να είναι σχετικά νέο, αλλά ήδη απολαύει υψηλής διεθνούς αναγνώρισης. Πρωτίστως, όμως, είμαι ευτυχής λόγω της επιστροφής μου σε αυτό τον τόπο. Ήρθα για πρώτη φορά στο Ρέθυμνο πριν από είκοσι περίπου χρόνια, για να συμμετάσχω στο συνέδριο (colloquium) αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, που είχε οργανώσει η αγαπητή μου φίλη Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, η οποία και υπήρξε η πρώτη καθηγήτρια φιλοσοφίας του ιδρύματός σας.

Επομένως, η χαρά που βρίσκομαι σήμερα εδώ είναι και βαθιά προσωπική. Η καθηγήτρια Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, όπως σας έχει πει η ίδια, ήταν μια από τις πρώτες μου μεταπτυχιακές φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Στη μακρά μου καριέρα ευτύχησα να έχω πολλούς εξαιρετους φοιτητές, αλλά κανένα πιο διαπρεπή από τη Μυρτώ, την πρώτη, νομίζω, γυναίκα που διορίστηκε τακτική καθηγήτρια φιλοσοφίας σε ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Ως καθηγήτη, τίποτα δεν με χαροποιεί περισσότερο από την επιτυχία των φοιτητών μου. Το γεγονός ότι η Μυρτώ και εγώ βρισκόμαστε σήμερα μαζί ενώπιόν σας, σε αυτήν τη μεγάλη τελετή, με γεμίζει χαρά. Πρέπει να σας πω ότι η Μυρτώ ήταν υπεύθυνη για την πρώτη επίσκεψή μου στην Ελλάδα το χίλια εννιακόσια εβδομήντα ένα (1971). Έκτοτε έχω επιστρέψει επανειλημμένως, συχνά για να δώσω ομιλίες στην Αθήνα και αλλού στην Ελλάδα, για να ξαναβρώ παλιούς φίλους και για να κάνω νέες φιλίες. Πάντοτε, όταν βρίσκομαι στη χώρα σας, αισθάνομαι σαν στο σπίτι μου, και τη Μυρτώ και την οικογένειά της τους νιώθω σαν στενούς συγγενείς.

¹ Μετάφραση των δύο πρώτων παραγράφων από τον καθηγητή Anthony A. Long και της υπόλοιπης διάλεξης από την καθηγήτρια Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου.

Η αποδοχή αυτής της αναγνώρισης γίνεται με ευγνωμοσύνη, όχι όμως, τουλάχιστον πρωταρχικά, για εμένα τον ίδιο, αλλά λόγω της μοναδικής συμβολής που άσκησε, και εξακολουθεί να ασκεί, η ελληνική φιλοσοφία στον πολιτισμό και τον άνθρωπο για περισσότερο από δύο-μισι χιλιετίες.

Η δική μου ζωή, συντροφιά με την ελληνική φιλοσοφία, με έφερε σε όλες τις ηπείρους της Γης, συμπεριλαμβανομένης της Αφρικής, της Αυστραλίας και της Ασίας. Και τώρα εμένα, που γεννήθηκα στην Αγγλία και πολιτογραφήθηκα στην Αμερική, με επέστρεψε στην Κρήτη, στον τόπο ακριβώς της γέννησης του Δία, όπου διαδραματίζεται ο μέγας διάλογος *Νόμοι* του Πλάτωνα. Ο Επιμενίδης από την Κνωσό συνήθιζε να λέει «Κρήτες άει ψεύσται», δηλαδή «Όλοι οι Κρήτες είναι πάντα ψεύτες», το οποίο είναι φυσικά ένα αυτο-αναιρούμενο ψέμα. Επειδή, αν ήταν αληθινό, θα ήταν ψεύδος, και αν ήταν ψεύδος, θα μπορούσε να είναι αληθινό. Το παράδοξο εκείνο, γνωστό ως «Ο Ψευδόμενος», αποτελεί ακόμη αντικείμενο διαμάχης μεταξύ των νεότερων φιλοσόφων που ασχολούνται με τον φιλοσοφικό κλάδο της λογικής. Όπως και η ελληνική φιλοσοφία γενικώς, οι σκέψεις και οι προκλήσεις που σφυρηλατήθηκαν σ' αυτά τα αρχαία νησιά δεν γερνούν ποτέ, είναι αιώνιες.

Καθώς ολοκληρώνω αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, θα ήθελα να εκφράσω από τα βάθη της καρδιάς μου την ελπίδα και την ευχή να επιτύχει γρήγορα η Ελλάδα αρκετή οικονομική σταθερότητα και να επιστρέψει σύντομα στην ευημερία, την οποία ο λαός της έχει απόλυτα ανάγκη. Η Ευρώπη έχει ανάγκη την Ελλάδα και η παγκόσμια κοινότητα χρειάζεται την Ελλάδα, μια Ελλάδα που να είναι σταθερή και ευημερούσα, για να μπορεί να συνεισφέρει στον πλανήτη μας τα μοναδικά ελληνικά προτερήματά της. Προσεύχομαι με όλη μου την καρδιά να βρείτε διέξοδο και να τη βρείτε τώρα.

Το βασικό φιλοσοφικό ερώτημα, σύμφωνα με τον Σωκράτη, δεν είναι το ερώτημα «Τι είναι αληθές;», ούτε το «Σαν τι είναι ο κόσμος;», αλλά το «Πώς πρέπει κανείς να ζει;» (*Πώς βιωτέον; – "Όντινα τρόπον δεί ζήν;*). Είναι αυτό ένα ερώτημα που αντιμετωπίζουμε όλοι σε διάφορα στάδια της ζωής μας: ως έφηβοι, όταν έχουμε να διαλέξουμε μια καριέρα, ως γονείς που ρωτάμε πώς πρέπει να αναστήσουμε τα παιδιά μας, ή ως άνθρωποι κάποιας ηλικίας που σκεφτόμαστε τι θέλουμε να κάνουμε με τη ζωή που μας απομένει. Το ερώτημα «πώς οφείλει κανείς να ζει;» μας προσκαλεί να κοιτάξουμε έξω και μέσα μας, να αναρωτηθούμε πού τοπο-

θετούμε τους εαυτούς μας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία, και να ρωτήσουμε τι εμείς, ως άτομα, μπορούμε και οφείλουμε να κάνουμε με τους εαυτούς μας. Εγώ ο ίδιος, ως έφηβος, πέρασα αρκετό διάστημα της ζωής μου σε μια κατάσταση την οποία οι έλληνες φιλόσοφοι θα ονόμαζαν *απορία* ή *σκέψη* – αβεβαιότητα, διερεύνηση, διερώτηση για το ποιο δρόμο να πάρω. Δεν ήταν μια άνετη κατάσταση. Η ευτυχία σ' αυτό το στάδιο του βίου είναι συχνά πλασματική, αλλά καθώς κοιτάζω πίσω, με το προνόμιο μιας ζωής που αφιερώθηκε στην ελληνική φιλοσοφία, η *απορία* και η *σκέψη*, όπως τόσο έντονα διακήρυσσε ο Σωκράτης, είναι ουσιώδη στάδια στην προσπάθεια να γνωρίσεις τον εαυτό σου. Όλη εκείνη την εποχή ένα πράγμα είχε σφηνωθεί στο μυαλό μου και με κρατούσε προσηλωμένο. Ο παππούς μου από την πλευρά της μητέρας μου, όταν είχε περάσει τα ογδόντα, μου είχε πει στα επτάχρονα γενέθλιά μου: «Όταν θα μεγαλώσεις, να διαβάσεις Αριστοτέλη και Πλούταρχο». Δεν είχα ιδέα βέβαια τι θα συνεπαγόταν η ανάγνωση αυτών των ελλήνων φιλοσόφων. Πώς θα μπορούσα άλλωστε να ξέρω στην ηλικία εκείνη; Γνώριζα όμως τον παππού μου, τον λάτρευα και ήξερα πως οτιδήποτε μου έλεγε έπρεπε να είναι αληθινό και σημαντικό.

Καθώς περνούσαν τα χρόνια, είχα μια τυπική γυμνασιακή παιδεία στην Αγγλία με ισχυρό κέντρο ενδιαφέροντος τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά. Έξω από την τάξη, ωστόσο, άρχισα να διαβάζω φιλοσοφία και ιδιαίτερα Πλάτωνα. Πάντως, η ιδέα ότι θα σταδιοδρομούσα ως ακαδημαϊκός δάσκαλος δεν ήταν εσκεμμένη επιλογή μου. Απεναντίας, ήταν ένα υπέροχο δώρο που μου προσφέρθηκε ξαφνικά μόλις ολοκλήρωσα τις προπτυχιακές σπουδές μου στα κλασικά γράμματα: η προσφορά μιας πανεπιστημιακής θέσης διδασκαλίας ελληνικής φιλοσοφίας στη Νέα Ζηλανδία. Και τότε οι αβεβαιότητες και οι διερευνήσεις μου σχετικά με το τι να κάνω με τη ζωή μου μπορούσαν να απαντηθούν: μπορούσα πια να ακολουθήσω την πρόγνωση του παππού μου. Θα διάβαζα πράγματι Αριστοτέλη και Πλούταρχο και όλους τους άλλους έλληνες φιλοσόφους, και θα τους διάβαζα όχι μόνο για να προσπαθήσω να καταλάβω και να διδάξω τις ιδέες τους, αλλά και για να ανακαλύψω τις απαντήσεις τους στο ερώτημα του Σωκράτη: «Πώς πρέπει κανείς να ζει;» (*πῶς βιωτέον*;). Σ' αυτό το στάδιο της ζωής μου, ωστόσο, έπρεπε να μάθω πολύ περισσότερα πράγματα για την ελληνική φιλοσοφία. Γνώριζα όμως ότι οι αρχαίοι φιλόσοφοι δεν ήταν απλώς θεωρητικοί, αλλά και στοχαστές με σημαντικές απαντήσεις στο σωκρατικό ερώτημα – στο ερώτημα για το ποιους σκοπούς θα όφειλε κάποιος να επιδιώξει, για να κάνει μια ζωή που ν' αξίζει τον κόπο.

Το 1960, τη χρονιά που αποφοίτησα, η ελληνική φιλοσοφία ήταν ένα πεδίο σπουδών που ανθούσε στην Αγγλία. Εγώ ήμουν απλώς ένας από τους πολλούς νέους επιστήμονες που είχαν αρχίσει να πασχίζουν να γίνουν γνωστοί με την έρευνά τους σ' αυτό το πεδίο και με τα πολλά βιβλία τους. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν ιδιαίτερα οι Jonathan Barnes, Myles Burnyeat, Geoffrey Lloyd, Malcolm Schofield και Richard Sorabji. Είχαμε όλοι επωφεληθεί από την εμπνευστική διδασκαλία και λογιουσύννη σπουδαιών παλαιότερων ακαδημαϊκών δασκάλων, όπως του David Furley του Λονδίνου, του G. E. L. Owen της Οξφόρδης, και του Gregory Vlastos του Πρίνστον. Οι περισσότεροι από αυτούς τους μελετητές είχαν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους στους Προσωκρατικούς, στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, αλλά ο δικός μου δάσκαλος, ο David Furley, έκανε σπερματική δουλειά στον Επικουρισμό. Όταν τον ρώτησα σε τι θα μου συνιστούσε να δουλέψω, απάντησε: «Νομίζω ότι ο Στωικισμός είναι το πιο παραμελημένο θέμα στην ελληνική φιλοσοφία». Πήρα τα λόγια του τοις μετρητοίς. Το πρώτο πράγμα που έκανα ήταν να γράψω μια μετάφραση των δοκιμίων του Πλουτάρχου για τον Στωικισμό, που είναι μια από τις σπουδαιότερες πηγές μας για την πρώιμη ιστορία της στωικής φιλοσοφίας. Έτσι, επαληθεύτηκε ότι θα διάβαζα Πλούταρχο όταν θα μεγάλωνα, όπως είχε προβλέψει ο παππούς μου. Ωστόσο, ούτε ο παππούς μου ούτε εγώ μπορούσαμε να έχουμε ιδέα για το πώς η ανάγνωση του Πλουτάρχου και άλλων ελλήνων φιλοσόφων θα διαμόρφωνε τα επόμενα πενήντα χρόνια της ζωής μου.

Όταν άρχισα να δουλεύω στον Στωικισμό, υπήρχαν δύο κυρίαρχες ιδέες για το θέμα αυτό και γενικώς για την ελληνιστική φιλοσοφία. Η μία ήταν ότι οι νέες ελληνιστικές φιλοσοφίες που εμφανίστηκαν στην Αθήνα στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. – κυρίως ο Στωικισμός και ο Επικουρισμός – ήταν σε μεγάλο βαθμό μη πρωτότυπες και δεύτερης επιλογής, σε σύγκριση με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Διαφορετικά με ό,τι συνέβη με τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τα έργα των πρώιμων ελληνιστικών φιλοσόφων είχαν χαθεί σε μεγάλη κλίμακα. Δεν ήταν αυτό ένα σημάδι της αποτυχίας τους να αντέξουν στη δοκιμασία του χρόνου και συνεπώς της ελάσσοнос σπουδαιότητάς τους; Η άλλη επικρατούσα ιδέα ήταν ότι οι φιλοσοφίες αυτές αποτελούσαν δογματικούς και πρακτικούς οδηγούς στη ζωή, ότι είχαν σχεδιαστεί βιαστικά και πρόχειρα ως πυξίδα, για να βοηθήσουν τους ανθρώπους που είχαν χάσει τις αντοχές τους, ως αποτέλεσμα της απώλειας αυτονομίας και ευμάρειας των ελληνικών πόλεων μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Τρήγορα συνειδητοποίησα, όπως και άλλοι το έχουν τώρα συνειδητοποιήσει, ότι και οι δύο αυτές επικρατούσες απόψεις ήταν εντελώς λανθασμένες. Ο ελληνικός κόσμος στο τέλος του 4ου αιώνα ήταν μια κοινότητα με υψηλή ευμάρεια. Αυτό κυρίως που τη διαφοροποιούσε από την προ Αλεξάνδρου εποχή ήταν ο κοσμοπολιτισμός και το άνοιγμα των συνόρων σε μετανάστες από την Ασία και την Αίγυπτο. Οι νέες φιλοσοφίες που αναπτύχθηκαν στην ελληνιστική Αθήνα, ιδιαίτερα ο Στωικισμός και ο Επικουρισμός, όχι μόνο δεν ήταν μη πρωτότυπες, δεύτερης κατηγορίας και ελάσσονος σημασίας, αλλά έγιναν οι κυρίαρχες φιλοσοφίες των επόμενων πέντε αιώνων, και επεκτάθηκαν από την Ελλάδα στη Ρώμη και στις απόμακρες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η απώλεια των περισσότερων ελληνιστικών κειμένων δεν αποτελεί κριτήριο της χαμηλής τους ποιότητας, αλλά ένα ιστορικό ατύχημα που εξηγείται από τα προγράμματα μαθημάτων των ευρωπαϊκών και βυζαντινών μοναστηριών τα οποία συντήρησαν τον Κανόνα της Ελληνικής Γραμματείας που ισχύει μέχρι σήμερα. Η πρωτοτυπία των ελληνιστικών φιλοσοφιών και το κεντρικό στοιχείο της επιτυχίας τους ήταν το γεγονός ότι εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην *αίρεσιν* και τον πλουραλισμό, στην πρόκληση που οι φιλοσοφίες αυτές πρόσφεραν στους ανθρώπους να επιλέξουν τον τρόπο της ζωής τους και την κατανόηση της φύσης, αντί να συμμορφώνονται απλώς με την παράδοση και τις συμβάσεις του πολιτισμού τους. Το να γίνει κάποιος Στωικός ή Επικούρειος ήταν πράγματι μεγάλο πράγμα – μια απόφαση για το τι θα έκανε κανείς με τη ζωή του με όλες τις επιπτώσεις της, προσωπικές, οικογενειακές, κοινωνικές και επαγγελματικές. Αυτές οι δύο σχολές πρόσφεραν ριζικά διαφορετικούς πνευματικούς προσανατολισμούς, θεολογίες, αξιακά συστήματα, και έννοιες συναισθηματικής στήριξης. Για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη υπήρχε μόνο μία φιλοσοφία – η θεωρία και οι πρακτικές που δίδασκαν στην Ακαδημία και το Λύκειο. Οι σχολές αυτές συνέχισαν τη δραστηριότητά τους κατά την ελληνιστική περίοδο, αλλά τώρα βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση και είχαν ξεπεραστεί από τα νέα φιλοσοφικά κινήματα που μόλις ανέφερα.

Οι κυρίαρχες επιλογές ήταν διττές, ανάμεσα στην επικούρεια ζωή της *άταραξίας* και τον στωικό βίο της «τελειοποίησης της έλλογης φύσης μας». (Υπήρχαν δύο περαιτέρω επιλογές, ο Σκεπτικισμός, που υποστήριζε την *έποχην*, την «αναστολή της κρίσης», και ο Κυνισμός, που ύψωνε το ένστικτο και την απλότητα υπεράνω των πολιτισμικών συμβάσεων, αλλά δεν θα συζητήσω, λόγω έλλειψης χρόνου, αυτές τις σχολές που άσκησαν μικρότερη επίδραση.) Μεγάλο μέρος της ζωής μου το

αφιέρωσα στη μελέτη της ανάπτυξης των δύο αυτών σχολών. Γιατί εμφανίστηκαν στην Ελλάδα αυτή την εποχή; Γιατί αυτοσυστήθηκαν ως ριζικά διαφορετικές επιλογές; Μήπως, παρά τις διαφορές τους, μοιράζονται επίσης μια κοινή ατζέντα σε κάποια έκταση; Μπορούμε ακόμη να μάθουμε κάτι για τους εαυτούς μας προκαλώντας την ερώτηση: «Είσαι Στωικός ή Επικούρειος;»

Η ιδέα ότι οι άνθρωποι έχουν ανάγκη να κάνουν εσκεμμένες επιλογές ανάμεσα σε εναλλακτικούς βίους και αξίες προηγείται από τη φιλοσοφία στον ελληνικό πολιτισμό. Ακόμη και από την εποχή των ομηρικών επών, ο κορυφαίος ήρωας κάνει μια αποφασιστική επιλογή. Ο Αχιλλέας επιλέγει μια σύντομη ζωή δόξας, παρά μια μακρά ζωή σε αφάνεια. Ο Οδυσσέας επιλέγει να παραμείνει θνητός και να επιστρέψει στο σπίτι του στην Ιθάκη, παρά να γίνει θεός και να μείνει με τη θεά Καλυψώ στο εξωτικό νησί της. Αυτές οι μυθολογικές επιλογές είχαν γίνει ενάντια σ' ένα φόντο βασικών προϋποθέσεων αναφορικά με τους γενικούς όρους της ανθρώπινης ζωής. Αυτές οι προϋποθέσεις ήταν γενικά διττές: πρώτον ότι η ανθρώπινη ευημερία εξαρτάται σε μεγάλη έκταση από ιδιότροπες θεότητες, και δεύτερον, ότι η αξιέπαινη δραστηριότητα ενώπιον των άλλων ανθρώπων – για τους άνδρες μια καριέρα ηρωικών πράξεων, για τις γυναίκες μια ζωή οικογενειακής αρετής – ήταν αυτό που δίνει νόημα στη ζωή.

Με το πέρασμα κάμποσων αιώνων, φτάνουμε στον κόσμο του Μεγαλέξανδρου και των Διαδόχων του. Πολλά έχουν αλλάξει στους κοινωνικο-πολιτικούς οργανισμούς, στην παιδεία, στην τέχνη, στον ελεύθερο χρόνο και στην υλική ευημερία του ελληνόφωνου κόσμου. Νέες επιλογές είναι τώρα ανοικτές στους ανθρώπους σχετικά με τις καριέρες τους και νέες πεποιθήσεις και τρόποι ζωής είναι εφικτά. Οι πόλεις έχουν γίνει πελώριες, οι πληθυσμοί είναι εθνικά σύνθετοι, και η κυβέρνηση είναι πολύ απόμακρη από τις ζωές των περισσότερων ανθρώπων. Οι παλαιοί ελληνικοί θεοί φαίνονται σε πολλούς ανθρώπους πολύ παιδιάστιχοι για να είναι αξιόπιστοι, και πολύ ανήθικοι για να είναι αξιοθαύμαστοι. Μερικοί άνθρωποι ελκύονται από ξένες θρησκείες. Έχουν μεσολαβήσει δύο αιώνες επιστημονικών υποθέσεων και ανακαλύψεων. Κάθε νέος άνδρας (όχι όμως και κάθε νέα γυναίκα) είναι ελεύθερος στην Αθήνα να ακούει τις διαλέξεις που δίνουν οι διάφορες σχολές φιλοσοφίας. Η ελευθερία του λόγου είναι σχεδόν απόλυτη και δεν πιέζονται τα άτομα να συμμορφώνονται με την επίσημη θρησκεία του κράτους.

Το ηρωικό ιδεώδες, όπως απεικονίστηκε στα έπη του Ομήρου, είναι απόμακρο παρελθόν. Δεν είναι αυτός ένας κόσμος όπου οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τις επιλογές του Αχιλλέα και του Οδυσσέα. Πράγ-

ματι, με τον πλουραλισμό, την ανοχή, τα υλικά αγαθά και τις ποικίλες ευκαιρίες του, ο ελληνιστικός κόσμος έχει πολλά κοινά με τον νεότερο ανεπτυγμένο κόσμο. Αυτό που τούτος ο ελληνιστικός πολιτισμός δεν προσφέρει στη βασική ιδεολογία του ή τη σχολική παιδεία είναι ένα πνευματικό και ηθικό βάθος. Οι συμβατικές θρησκείες και τα πιστεύω τους δεν δίνουν στους ανθρώπους τα κατάλληλα ψυχολογικά μέσα για να αντεπεξέλθουν στα μείζονα προβλήματα ή τις συναισθηματικές ταραχές στη ζωή τους, ούτε παρέχουν τα συστήματα αυτά ικανοποιητικές απαντήσεις σε ερωτήσεις σχετικές με το γιατί ο κόσμος είναι έτσι, κ.λπ. Αυτά τα πολιτισμικά ελλείμματα εξηγούν τη στροφή στη φιλοσοφία, μια στροφή που ήδη είχε αρχίσει με τον Σωκράτη. Η πρότασή του ήταν ότι αυτό που θα έπρεπε να έχει τη μεγαλύτερη σημασία για τους ανθρώπους δεν είναι ο πλούτος, η φυσική δύναμη ή η φήμη, αλλά το πόσο κάποιος φροντίζει την ψυχή του ως κάτι διαφορετικό από το σώμα του.

Η μεγαλύτερη σπουδαιότητα του Σωκράτη ήταν ότι εστίασε το ενδιαφέρον του στην εσωτερική ζωή και την πνευματική υγεία ενός προσώπου. Όπως ακριβώς έφερε επανάσταση ο Freud στον εικοστό αιώνα με τα ευρήματά του για την ψυχολογική περιπλοκότητα και το ασυνείδητο, έτσι και ο Σωκράτης ουσιαστικά ανακάλυψε την ψυχή ως το εσωτερό εγώ ή τον πυρήνα της ταυτότητας και του προσανατολισμού του προσώπου. Για να το θέσω απλά, ο Σωκράτης δίδασκε ότι αν η ψυχή σου είναι υγιής, θα είσαι καλά και ευτυχισμένος, άσχετα από το τι συμβαίνει στο σώμα σου και στο υπόλοιπο μέρος της ζωής σου. Με επιχειρήματα πάρα πολύ σύνθετα για να τα συνοψίσω εδώ, ο Σωκράτης εισήγαγε πρωτοποριακά την επαναστατική θέση ότι η ευτυχισμένη ζωή δεν εξαρτάται πρωταρχικά ούτε από τη βιολογική και την κοινωνική σου θέση, ούτε από εξωτερικά γεγονότα και καλή τύχη, όπως πίστευαν οι Έλληνες παραδοσιακά, αλλά από τη διάνοια και τον ηθικό χαρακτήρα ενός προσώπου. Αυτή ήταν η απαρχή της ιδέας ότι η φιλοσοφία θα μπορούσε να αποβεί η τέχνη του βίου.

Όλες οι ελληνιστικές φιλοσοφικές επιλογές ήταν εμπνευσμένες από τον Σωκράτη. Όλες, δηλαδή, συνδέουν τη μακροπρόθεσμη ευτυχία με τη διανοητική εντιμότητα, με τη διανοητική κατάσταση και τον χαρακτήρα, με την αυτονομία του καθενός. Όλες ισχυρίζονται ότι η ευτυχία «εξαρτάται από εμάς», ή είναι στην εξουσία μας, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο ο έξω κόσμος μάς συμπεριφέρεται. Συγχρόνως, οι φιλοσοφίες αυτές της ζωής δεν αποτελούν συνταγές για να τα βγάσουμε πέρα παθητικά με την πραγματικότητα, ή να υποθέτουμε ότι η εξωτερική πραγματικότητα είναι ψευδαισθήση, όπως συμβαίνει με μερικές

εκδοχές του Βουδισμού. Αυτοί οι φιλόσοφοι μας λένε ότι, για να είμαστε ευτυχισμένοι, πρέπει πρώτα να αποφασίσουμε τι – αν κάτι – μπορούμε να γνωρίσουμε για την ανθρώπινη φύση και τη σχέση της με τον φυσικό κόσμο. Ο Σωκράτης δεν πρόσφερε μια περιγραφή κοσμολογίας ή της δομής της πραγματικότητας. Η φιλοσοφία της ζωής στην ελληνιστική εκδοχή της περιλαμβάνει ένα διανοητικό προσανατολισμό, με μια συναφή συναισθηματική διάθεση προς τον κόσμο ως σύνολο.

Ας δώσω μια σύντομη σκιαγραφία του Επικουρισμού. Ο Επίκουρος είδε τον εαυτό του, πάνω απ' όλα, ως θεραπευτή, όπως φαίνεται από αυτά που έγραφε: «Είναι κενά τα λόγια του φιλοσόφου εκείνου που δεν προσφέρει θεραπεία για τον ανθρώπινο πόνο». Σκοπός της φυσικής επιστήμης του ήταν να εξηγήσει το σύμπαν κατά τρόπο που θα μπορούσε να συνδυάσει αλήθεια και ψυχολογική ανακούφιση. Αν, όπως υποστήριζε, ο μηχανιστικός και χωρίς συγκεκριμένο σκοπό ατομισμός αποτελεί την καλύτερη εξήγηση της φύσης, δεν έχουμε λόγους να φοβόμαστε θεϊκές πράξεις ή να στενοχωριόμαστε για το τι θα μας συμβεί μετά τον θάνατό μας. Τη στιγμή του θανάτου, όπως συμβαίνει και με κάθε άλλη οντότητα που χάνει την ατομική της συνοχή, η ταυτότητά μας θα πάψει να υπάρχει. Συνεπώς, δεν θα υπάρχει πλέον ένα «εγώ», για να επηρεασθεί από οτιδήποτε μετά τον θάνατο. Η επικούρεια φιλοσοφία της ζωής ήταν απελευθερωτική. Δίδαξε τους ανθρώπους να ξεπεράσουν την αγωνία, ξανοίγοντας τα μυαλά τους ενώπιον των ευρημάτων της εμπειρικής επιστήμης.

Ως προς την καθημερινή ζωή, ο Επίκουρος υποστήριζε ότι η κύρια πηγή της δυστυχίας είναι η αποτυχία των ανθρώπων να καταλάβουν όχι μόνο τα βασικά γεγονότα σχετικά με τη φύση αλλά και τα όρια της ευχαρίστησης και της επιθυμίας. Όλοι έχουμε φυσικές επιθυμίες – για τροφή, ασφάλεια, αισθητικές απολαύσεις, σεξουαλική δραστηριότητα και συντροφικότητα. Η ικανοποίηση των επιθυμιών αυτών είναι απολαυστική και η μη ικανοποίησή τους οδυνηρή. Πώς οφείλουμε να συμβιβαστούμε με αυτό το προφανές γεγονός; Η απάντησή του ήταν: Συνειδητοποιώντας ότι η απαλλαγή από τον πόνο είναι και το ύψιστο αγαθό και η μέγιστη ευχαρίστηση. Δυστυχώς, οι άνθρωποι γενικώς κάνουν το λάθος να νομίζουν ότι θα αντλήσουν περισσότερη ευχαρίστηση αν ικανοποιήσουν τις φυσικές επιθυμίες τους μέσω ακριβών ανέσεων, ξεπερνώντας τους γείτονές τους, αποκτώντας φήμη και εξουσία. Και δοκιμάζουν επίσης απολαύσεις που έχουν πολιτισμική αφετηρία μάλλον και δεν είναι φυσικές και αναγκαίες. Ως εκ τούτου συχνά οι άνθρωποι δοκιμάζουν απογοήτευση και ανησυχία, νομίζοντας ότι τους λείπει

κάτι εξαιρετικά πολύτιμο ή ανακαλύπτοντας ότι ο πλούτος ή η εξουσία δεν κατευνάζουν τους βαθιά ριζωμένους φόβους τους του θανάτου.

Έτσι, η συναισθηματική σύγκρουση, σύμφωνα με την επικούρεια φιλοσοφία της ζωής, οφείλεται σε εσφαλμένο υπολογισμό αναφορικά με τις πηγές της μακροπρόθεσμης ευτυχίας. Η επιθυμία του καθενός για ευχαρίστηση και αποφυγή του πόνου είναι φυσική και αναγκαία. Καίτοι όμως οι ηδονές καθαυτές δεν μπορούν να συγκρούονται, οι άνθρωποι γενικώς συγκρούονται συχνά, επειδή, χωρίς να το συνειδητοποιούν, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε πηγές των ηδονών που τυπικά προξενούν περισσότερο πόνο παρά ευχαρίστηση. Η επικούρεια φιλοσοφία της ζωής, που βασίζεται στην κατανόηση των ορίων της φύσης, επιζητεί να αποφύγει τις απογοητεύσεις που συνδέονται με τον ανταγωνισμό και τις ανικανοποίητες επιθυμίες.

Ο Επίκουρος ήταν ο πρώτος στοχαστής του Δυτικού Κόσμου που πρόσφερε μια ριζική πρόκληση στη συμβατική πολιτική και στην καταναλωτική κοινωνία. Διέθεσε την περιουσία του (τον Κήπο) ως ένα τόπο όπου οι οπαδοί του μπορούσαν να συμβιώνουν, να μελετούν μαζί και να απολαμβάνουν καθένας τους τη φιλία του άλλου με ασφάλεια. Ενέπνευσε ένα ιεραποστολικό κίνημα φιλειρηνικών Επικουρείων. Εσείς βέβαια ούτε τότε, ούτε τώρα, χρειάζεται να ζήσετε σε μια επικούρεια κοινότητα, για να ασκήσετε τη φιλοσοφία του της ζωής. Οι αρχές του Επικουρισμού είναι ακόμη εφαρμόσιμες από πρόσωπα με συνήθη επαγγέλματα. Γιατί η ουσία του Επικουρισμού ως φιλοσοφίας της ζωής έγκειται στο να ζει κανείς χωρίς φόβο, να ζει με ομοϊδέατες φίλους έχοντας εμπιστοσύνη στη θέση ότι μπορείς να είσαι ευτυχισμένος μόνο αν κατανοείς τι απαιτεί η ανθρώπινη φύση σου και να προσηλώνεις τον εαυτό σου στην κατανόηση των βασικών αληθειών σχετικά με τον κόσμο.

Ο Επικουρισμός είναι αληθινά εκπληκτικός στην πρόβλεψή του για την επιστήμη του δέκατου ένατου αιώνα και τον ωφελιμισμό. Ο Επίκουρος ήταν υπέρμαχος της Θεωρίας της Εξέλιξης πριν από τον Δαρβίνο, «κοινωνικός μηχανικός» πριν από τον Μαρξ και ελεύθερος στοχαστής πριν από τον Bentham και τον Mill. Το κύριο σημείο που θέλω να τονίσω εδώ είναι η ολότητα του οράματός του ως μιας φιλοσοφικής ζωής. Σήμερα τείνουμε να διαχωρίζουμε τη θρησκεία, την πολιτική, την επιστήμη, την ηθική και τις ανθρώπινες σχέσεις. Στον Επικουρισμό όμως όλα αυτά ήταν συνδυσασμένα σε ένα ενιαίο περιεκτικό όραμα του πώς να συμβιώνουμε ως μία ευφυής, ανεκτική και γεμάτη αυτοπεποίθηση κοινότητα που δεν σπαταλά τους πόρους της Γης.

Στρέφομαι τώρα στη στωική επιλογή μιας φιλοσοφικής ζωής. Σε πλήρη αντίθεση με τους Επικουρείους, η στωική κοσμολογία βρίσκει

τον κόσμο μας πολύ εύτακτο, πολύ καλά δομημένο, για να είναι προϊόν τύχης ή μηχανικών αιτιών. Οι Στωικοί δίδασκαν ότι μόνο ένας υπερ-ανθρώπινος νους μπορούσε να είναι ο δημιουργός αυτού του κόσμου. Ωστόσο, η στωική θεότητα δεν είναι, όπως υποστηρίζεται από τον Ιουδαϊσμό και τον Χριστιανισμό, υπερβατική, υπεράνω της φύσης, ένας δημιουργός που δημιουργεί από το τίποτα. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Πλάτωνα, οι Στωικοί έβλεπαν τον κόσμο ως έναν γιγάντιο οργανισμό, διαποτισμένο με θεό ως ενεργητική και ζωτική ενέργεια που διαπερνά τα πάντα. Ο στωικός θεός συνδυάζει την ιδέα ενός υπερανθρώπινου και δημιουργικού νου με την ιδέα μιας άπειρης πηγής ενέργειας. Στην κοσμολογία τους ο κόσμος είναι και ύλη και πνεύμα.

Μερικοί Επικούρειοι είχαν ζητήσει ανεξαρτησία από τις πιέσεις της συμβατικής κοινωνίας, ζώντας παράμερα σε μικρές κοινότητες. Οι Στωικοί όμως έβλεπαν όλες τις κοινότητες ως παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο ο οικουμενικός νους εκτείνεται μέσα σε όλο τον κόσμο, ενώ είναι συγχρόνως παρών, κατά ένα ιδιαίτερα εκλεπτυσμένο τρόπο, μέσα στην ανθρώπινη φύση μας. Στα μάτια των Στωικών παντού όλοι οι άνθρωποι είναι συγγενείς αναμεταξύ τους. Αυτή η συγγένεια οφείλεται στο γεγονός ότι όλοι μοιραζόμαστε την ίδια φύση όχι μόνο φυσικά αλλά και πνευματικά. Η βάση αυτής της κοινής φύσης είναι η ικανότητά μας να μιλάμε και να σκεπτόμαστε. Τα ανθρώπινα όντα διαφέρουν από τα άλλα ζώα απλώς έτσι – κατά το ότι είναι η φύση μας να είμαστε λογικοί, να εκλαμβάνουμε τους εαυτούς μας ως αναπόσπαστα μέρη του κόσμου. Αλλά, γιατί, και κατά ποιον τρόπο αναπόσπαστα; Επειδή, υποστηρίζουν οι Στωικοί, οι διάνοιές μας είναι παραφυάδες του οικουμενικού και θεϊκού νου. Όπως το θέτουν τολμηρά, είμαστε μέρη του θεού.

Οι Στωικοί ήταν οι πρώτοι στον κόσμο κοσμοπολίτες. Διαφορετικά από τους Επικουρείους, οι οποίοι δεν έβλεπαν τίποτα το *φυσικό* στην πολιτική κοινωνία (θεωρώντας την κοινωνία απλά μια χρήσιμη διάταξη), οι Στωικοί έβλεπαν τις επιμέρους κοινωνίες ως μικρόκοσμους μιας παγκόσμιας κοινότητας. Και ενώ οι επιμέρους κοινωνίες ήταν απλώς ιστορικές περιπτώσεις, η παγκόσμια κοινότητα ήταν το θεμελιώδες γενικό πλαίσιο της ανθρώπινης φύσης παντού. Και τούτο συνέβαινε επειδή η ορθολογικότητα, ως κοινή δωρεά, καθιστούσε φυσικό κανένα ανθρώπινο ον να μη θεωρεί ένα άλλο μη οικείο.

Γιατί, λοιπόν, υπάρχει πόλεμος και πολιτική διαμάχη; Επειδή, υποστήριζαν οι Στωικοί, τα ανθρώπινα όντα, γενικώς, δεν καταφέρνουν να συνειδητοποιήσουν την κοινή φύση τους και το ότι αποτελούν μέλη της παγκόσμιας κοινότητας. Καίτοι είμαστε όλοι σε κάποιο βαθμό έλλογα

όντα, μπορούμε όλοι να γίνουμε πλήρως ορθολογικοί με τη βοήθεια της στωικής φιλοσοφίας, μαθαίνοντας τις επιπτώσεις της κοινής μας ορθολογικότητας.

Αυτό μας διδάσκει ότι είναι παράλογο για πρόσωπα που έχουν μια κοινή, έλλογη φύση, και κοινά συμφέροντα, να μεταχειρίζονται το ένα το άλλο ως ξένους και εκμεταλλεύσιμους. Δεν μπορείς, ως Στωικός, να συνδυάσεις τον ανορθολογισμό με την ευτυχία.

Με δεδομένες τέτοιες αφετηρίες, οι Στωικοί απέρριπταν τη φυσικότητα της δουλείας και όλες τις μορφές διάκρισης που βασίζονται στην εθνικότητα, το φύλο, τον πλούτο, την κοινωνική θέση, τη σωματική διάπλαση και τη φήμη. Σ' αυτή τη φιλοσοφία της ζωής, η μακροπρόθεσμη ευτυχία ενός προσώπου δεν εξαρτάται από τη φυλή, τη γέννηση, το εισόδημα, την εμφάνιση ή την επιτυχία σε γεγονότα εξωτερικά από το εγώ. Η ευδαιμονία έγκειται αποκλειστικά στο καθήκον να επιτύχει κάποιος εσωτερική και εξωτερική αρμονία, πασχίζοντας να προσαρμόσει την έλλογη δραστηριότητά του προς όφελος όλων των έλλογων όντων, να αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως μικρόκοσμο του θεϊκού κοσμικού οργανισμού, να τον εναρμονίζει σύμφωνα με τις αξίες της κοινότητας και της αλληλεξάρτησης. Για έναν Στωικό, η ευδαιμονία είναι ασυμβίβαστη με το πάθος, αλλά δεν είναι (όπως από τον περισσότερο κόσμο παρουσιάζεται ο Στωικισμός) μια ψυχρή απαθής κατάσταση. Η ιδεώδης στωική νοοτροπία είναι θετικά χαρούμενη, αλλά δεν υποφέρει από έμμονη επιθυμία. Για τον Στωικό μια ικανοποιητική στον υπέρτατο βαθμό ζωή βασίζεται στην επίγνωση ότι βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση, με τη φύση του καθενός ως ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου εν γένει. Αρμονία, εύροια, συμμετρία – αυτές είναι οι μεταφορές που χαρακτηρίζουν τη στωική αρετή και την ικανότητά της να κάνει κάποιον «πολίτη του κόσμου», σύμφωνα με την υπέροχη φράση που χρησιμοποιούσαν.

Έτσι, η κύρια έμφαση του Στωικισμού, ως φιλοσοφίας της ζωής, είναι να δώσει στους ανθρώπους μια βαθιά αίσθηση του ποίοι είναι, πώς σχετίζονται αναμεταξύ τους, και πώς μπορούν να διαπλάσουν τους εαυτούς τους έτσι ώστε να νιώθουν μέσα στο σύμπαν σαν στο σπίτι τους, ακόμη και αν πολλά που θα προτιμούσαν για τους εαυτούς τους δεν είναι εφικτά. Διαφορετικά από τους Επικουρείους, οι Στωικοί έβλεπαν τους ανθρώπους ως μετόχους της θεϊκής και δημιουργικής ζωτικής δύναμης. Αυτή η θεολογική διάσταση, μαζί με τον κοσμοπολιτισμό τους, επηρέασαν τον πρώιμο Χριστιανισμό μαζί με την αδιαφορία της θρησκείας για τις τυχαίες περιστάσεις της γέννησης και της εντοπιότητας των ανθρώπων.

Συχνά με ρωτούν αν είμαι Στωικός ή Επικούρειος. Έχοντας ζήσει τόσο πολύ στη ζωή μου μ' αυτές τις δύο φιλοσοφίες, έχω οπωσδήποτε ενσωματώσει στην ταυτότητά μου και τις δύο. Η αυθόρμητη στο πλαίσιο της συνομιλίας απάντησή μου στην ερώτηση αυτή είναι ότι είμαι Στωικός όταν δουλεύω και επικούρειος όταν παίζω, αλλά αυτή δεν είναι μια σοβαρή απάντηση. Δεν είμαι με συνέπεια ούτε το ένα ούτε το άλλο. Μερικές φορές κλίνω περισσότερο προς την επικούρεια ανεξαρτησία και άλλες φορές προς τη στωική κοινότητα. Ωστόσο, ενώ και οι δύο φιλοσοφίες απευθύνονται σε διαφορετικά μέρη του εαυτού μου, συμπορεύονται στον τρόπο που με βοηθούν να εξισορροπήσω τα αισθήματά μου και τη στάση μου. Οι αρχαίοι φιλόσοφοι επέμεναν ότι πρέπει να επιλέξουμε ανάμεσα σ' αυτές τις επιλογές, και μέχρι ενός σημείου αυτό είναι αλήθεια. Δεν μπορείς να πιστεύεις και σε ένα σχεδιαστή θεό και σ' ένα κόσμο που διέπεται από καθαρά μηχανιστικές δυνάμεις. Ούτε μπορείς να έχεις τη γνώμη ότι όλες οι αξίες εξαρτώνται από την ηδονή και τον πόνο, και να επιμένεις συγχρόνως ότι τίποτα σε τελική ανάλυση δεν είναι αγαθό ή κακό εκτός από την έλλογη στάση μας απέναντι στις περιστάσεις. Πάνω σ' αυτά τα θέματα οι δύο αυτές φιλοσοφίες αποκλείονται αμοιβαία: ή το ένα πράγμα ή το άλλο.

Μια αποτελεσματική φιλοσοφία της ζωής, όμως, πρέπει να αναγνωρίζει τη μεγάλη ποικιλία της ανθρώπινης προσωπικότητας και φυσικής κλίσης. Μερικά πρόσωπα μπορούν να παίζουν πολλούς ρόλους και να δοκιμάζουν εναλλακτικές στάσεις, ενώ άλλοι ανθίζουν καλύτερα όταν εντάσσονται σε ένα εντελώς αμετακίνητο πιστεύω. Η συνύπαρξη των αρχαίων επιλογών που σκιαγράφησα το αναγνώριζε αυτό. Δεν θα μπορούσαν να έχουν επιβιώσει τόσους αιώνες αν δεν ανταποκρίνονταν και οι δύο σε βαθιά ριζωμένα χαρακτηριστικά και ανάγκες της ανθρώπινης μας ταυτότητας. Οι Στωικοί και οι Επικούρειοι διαφωνούσαν έντονα αναμεταξύ τους. Οι διαμάχες τους όμως δεν συνεπάγονταν κανένα άγριο ανταγωνισμό, μισαλλοδοξία και αμοιβαία απέχθεια, που τόσο έντονα χαρακτηρίζουν τις πνευματικές και θρησκευτικές συγκρούσεις ανάμεσα σε σημερινές ομάδες. Στενοί φίλοι, όπως οι Ρωμαίοι Κικέρων και Αττικός, μπορούσαν να επιλέξουν διαφορετικές φιλοσοφίες της ζωής, χωρίς την ελάχιστη ζημιά στην προσωπική σχέση τους. Ακόμη και αν κάθε σχολή παρουσίαζε ίσως επίσημα μια απόρθητη νοοτροπία σχετικά με τους αντιπάλους της, συνυπήρχαν ειρηνικά με αμοιβαίο όφελος.

Ζώντας όπως εμείς σ' ένα παραφορτωμένο κόσμο, κορεσμένο με ανταγωνιστικές πιέσεις για την επίτευξη ίδιων στόχων, είναι εύκολο να παραβλέψουμε πόσο πολλές επιλογές πράγματι έχουμε και πόσο πολλά

πράγματα στον κόσμο εξαρτώνται από εμάς να τα ερμηνεύσουμε και να τα αξιολογήσουμε. Έχουμε τη δυνατότητα, σε μεγαλύτερη έκταση απ' όσο γενικά συνειδητοποιούμε, να δημιουργήσουμε τον δικό μας κόσμο με τον τρόπο που σκεπτόμαστε και νιώθουμε για τα πράγματα. Μεγάλο μέρος των κοινών προστριβών ανάμεσα στους ανθρώπους απορρέει από την αποτυχία να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι κοινές γλώσσες και οι κοινοί θεσμοί δεν επαρκούν για να δημιουργήσουν έναν πλήρως κοινό πνευματικό κόσμο. Όταν τις δούμε μαζί, οι φιλοσοφίες της ζωής των οποίων τον χαρακτήρα περιέγραψα σ' αυτή τη διάλεξη, σκιαγραφούν ένα θετικό συμπέρασμα από αυτό το σύνολο των διαφορών τους. Είχαν κοινό ενδιαφέρον να βοηθήσουν τους ανθρώπους να διαμορφώσουν τον βίο τους και να ζουν μαζί με ομόνοια μέσα σ' έναν κόσμο, για τη φύση και τις αξίες του οποίου συμφωνούσαν να διαφωνούν. Σας προσκαλώ λοιπόν, λόγιο ακροατήριό μου, να συνηγορείτε υπέρ της αιώνιας επικαιρότητας και αξίας των φιλοσοφιών της ελληνιστικής εποχής, όπως προσπάθησα να κάνω κι εγώ.

Anthony Long

